

משבר במערכת הפוליטית הישראלית

גבריאל שפר

קיומה של דמוקרטיה אמיתית, פורמלית ובלתי פורמלית, תלוי בראש ובראשונה בתרבות הפוליטית. זו בישראל פגומה לחלוטין ובלתי מתאימה לקיומה של דמוקרטיה אמיתית ואפקטיבית.

הארצית ודפוסי גיוס המנהיגות הפוליטית, מקורות המערכת הפוליטית והשיטה הדמוקרטית נעוצים בתקופת טרום-המדינה – בתקופת היישוב. וגם אז הדמוקרטיה והמערכת הפוליטית לא היו במיטבן, ומאז המערכת רק הולכת ומידרדרת. לכן, יש מקום לדאגה לא מעטה בדבר איכות הדמוקרטיה הישראלית בכלל והמערכת הפוליטית שלה בפרט.

הרוב המוחלט של כל המנתחים את הדמוקרטיה ואת המערכת הפוליטית בישראל מציינים בייחוד את המאפיינים הבאים כבעייתיים: היעדר חוקה כתובה; מספר מפלגות רב מדי; הסדרים פנימיים בלתי דמוקרטיים ולקויים ברוב המפלגות; קשיים חמורים בהרכבת קואליציות, וזאת בגין מספרן הגדול של המפלגות ומספרם הקטן של חברי הכנסת שלהן; תחלופה רבה מדי של ממשלות ושרים; מנהיגות חלשה ומנהיגים שאינם "מנהיגים מעצבים" אלא "מנהיגים מתגמלים"; שחיתות של המערכת הפוליטית כולה, של שרים, של חברי כנסת ושל מנהלנים בשירות הציבורי שמקורותיה, בין היתר, הם בקיום קשרים הדוקים בין "הון ושלטון" בישראל; השרים וחברי הכנסת אינם נוטלים אחריות על הכישלונות הרבים שהם אחראים להם; מערכות שלטון מדינת ומקומי בלתי יעילות בעליל; וכיצא באלה רעות חולות.

ל פי התבטאויות של ישראלים לא מעטים בשיחות פרטיות, באמצעי התקשורת ובסקרי דעת קהל, וכן על פי הערכות של משקיפים "מקצועיים" רבים, נראה כי רובם מסכימים שהמערכת הפוליטית הישראלית מצויה במשבר חמור. כנגד תחושה זו, אם תשאלו את רוב הפוליטיקאים הישראלים, הם יאמרו כי בעיקרו של דבר אין להתבייש במערכת הפוליטית ובדמוקרטיה הישראלית כיוון שהן מתפקדות כהלכה. זאת ועוד, חלק מהפוליטיקאים והמומחים הישראלים, וכן כמה חוקרים מחוץ לישראל, טוענים כי אין מקום לדאגה רבה מדי, וזאת מפני שהדמוקרטיה הישראלית והמערכת הפוליטית הישראלית, בנות ה-60, הן עדיין צעירות יחסית. לפי אישים אלה, עם חלוף השנים הבאות ועם "התבגרותה" תתגבר המערכת הפוליטית על המשבר ותשתפר, והדמוקרטיה הישראלית תשגשג.

כמענה להערכות אלה יש צורך להזכיר כי המערכת הפוליטית הישראלית איננה רק בת 60. מנקודות מבט שונות, כמו המבנה הפורמלי של המפלגות בישראל, שיטת הבחירות ברמה

פרופ' גבריאל שפר, האוניברסיטה העברית.

ועד ימי אהוד אולמרט, קיבלו החלטות כאלה למרות המבנה הקואליציוני הבלתי יציב וההסדרים הפוליטיים הפורמליים המכבידים, לכאורה, על תהליכי קביעת המדיניות וקבלת ההחלטות האסטרטגיות והטקטיות. כלומר, שלמרות המבנה הקואליציוני הרעוע, השינויים המרובים בהרכב הממשלות וגורמים ארגוניים מעשיים דומים, ממשלות ישראל פעלו תמיד על פי תפיסות ראשיות, השרים הבכירים והבירוקרטים, ביחוד במשרד האוצר ובמערכת הביטחון.

הממשלה והמערכת הפוליטית מתפקדות, למעשה, באיכות ירודה מאוד, בדומה מאוד לאיכות מערכות פוליטיות שבהן נהוגות שיטת בחירות אזוריות (ראו, לדוגמה, את מספר ההחלטות הלקויות שקיבלו ממשלות בריטניה, בעשורים האחרונים), או שיטות נשיאותיות (ראו, לדוגמה, את השגיאות המהותיות שנעשו בתחומים רבים על ידי נשיאי ארצות הברית האחרונים, ובמיוחד הנשיא בוש). לפיכך, יש צורך לבחון בזהירות ובתבונה רבה אם אכן יש צורך בשינויים מהותיים בשיטת

הממשל הפרלמנטרי ובשיטת הבחירות הנהוגה כיום. הבעיות האמיתיות המשפיעות על תפקוד המערכת הפוליטית והממשל בישראל הן בתחום המכלול הבסיסי השני הקשור לתרבות הפוליטית של החברה בכלל ושל הפוליטיקאים בפרט. אולם זו לא נדונה כלל ועיקר על ידי הציבור הרחב, הפוליטיקאים והמנתחים, המתמקדים רק בגורמים החוקיים והארגוניים הפורמליים.

קיומה של דמוקרטיה אמיתית פורמלית ובלתי פורמלית תלוי בראש ובראשונה בתרבות הפוליטית. זו בישראל פגומה לחלוטין ובלתי מתאימה לקיומה של דמוקרטיה אמיתית ואפקטיבית. למעשה, הדמוקרטיה הישראלית איננה דמוקרטיה השתתפותית תקינה, היא איננה דמוקרטיה רב-תרבותית, והיא איננה "דמוקרטיה דיונית", שבה מתבררות בעיות היסוד הקשורות בתרבות הפוליטית, לעתים קרובות ומזומנות. בהמשך יתמקד מאמר זה בכמה וכמה היבטים יסודיים הגורמים למצבה הרעוע של הדמוקרטיה הישראלית, ובעקבות זאת למצבה הקשה של המערכת הפוליטית.

אולם, לפני שאנסה להצביע על הבעיות היסודיות והמהותיות האלה, אביא רק בקצרה, משום שהדברים ידועים ונכתב עליהם הרבה לאחרונה, דוגמאות אקטואליות לתפקוד הבלתי דמוקרטי והלקוי של המערכת הפוליטית והממשל בישראל. כל הבעיות האלה קשורות לגורמי הבסיס העמוקים, שיוצגו בהמשך המאמר, ולא לגורמים המבניים-הארגוניים.

אין ספק כי כל ההערכות האלה, שחוזקו על ידי דו"ח ועדת וינוגרד לבחינת מחדלי מלחמת לבנון השנייה, נכונות, ואין להפחית מחשיבותן ומהצורך לפתור אותן. חסידי הנהגת הרפורמות, בעיקר במערכת הממשל המוסדית, טוענים כי את הבעיות האלה אפשר לפתור בקלות יחסית ובמהירות. אולם, לנוכח הכישלון המתמשך של הניסיונות הרבים להנהיג רפורמות כאלה בישראל (כולל ניסיון "ועדת קצב" לשינוי שיטת הממשל), נראה כי אלה הן טענות והבטחות שנויות מאוד במחלוקת, ובמקרה הטוב ביותר השפעתן של רפורמות כאלה תהיה שולית לחלוטין.

כאשר בוחנים בתשומת לב את כל הבעיות שנמנו על ידי מבקרים המנסים לסווג ולהציע להן פתרונות, מסתבר כי אלה הן רק בעיות מבניות-מוסדיות-ארגוניות. כלומר, בעיות שמומחים להיבטים הפורמליים של המערכת הפוליטית, וביחוד של מערכת הממשל, נותנים את דעתם עליהן ומציעים להן תרופות, שכלל לא ברור אם תעזורנה להבריא את המערכת הישראלית. להפך, קרוב לוודאי

כי פתרונות אלה רק יחמירו את מצב המערכת הפוליטית והדמוקרטיה בישראל. מצער כי רוב המומחים הישראלים, כולל חוקרים באוניברסיטאות, נוקטים בעמדות כאלה.

הבעיה נעוצה בתרבות הפוליטית

כאשר בוחנים את המתרחש כאן בעיניים פקוחות, מסתבר כי, למעשה, המצב בישראל מורכב פי כמה. בהקשר זה צריך להבין כי בנוסף למכלול הבעיות שנזכרו לעיל, יש לדמוקרטיה ולפוליטיקה הישראלית מאפיינים בעייתיים נוספים. צריך להבחין היטב בין המאפיינים והגורמים המבניים-המוסדיים-הארגוניים הפורמליים, מצד אחד, ובין גורמים תפיסתיים-תחושתיים-תרבותיים-התנהגותיים עמוקים, מצד שני. רק אם בוחנים היטב את שני המכלולים האלה, אפשר להבין את מצבה האמיתי הגרוע כל כך של הדמוקרטיה הישראלית ואת הטעוץ תיקון בדחפיות.

יתר על כן, הבעיות המוסדיות-הארגוניות, שהכול מתמקדים בהן, אינן קריטיות. ישנן כמה סיבות להיעדר דחיפות ולמשמעות המצומצמת של רפורמות כאלה. במסגרת השיטה הקיימת, לממשלות הישראליות לא היה וגם עתה אין קושי לקבל החלטות מוטעות ונכונות כאחת בנושאים מדיניים וביטחוניים. כל ראשי הממשלה והשרים, מאז ימי בן-גוריון

דוגמאות לתפקוד הבלתי דמוקרטי של המערכת הפוליטית

למעשה, ישראל היא דמוקרטיה יהודית-אתנית המדירה אזרחים רבים, שבדמוקרטיה מבוססות הם הריבון האמיתי, מהשפעה על המדיניות הציבורית, שהיא לבה של הדמוקרטיה והפוליטיקה. זאת ועוד, הדמוקרטיה הישראלית היא דמוקרטיה פורמלית בלבד: כלומר, מתקיים בה חופש דיבור עד גבול מסוים, הנקבע

על ידי הצנזורה; מתקיימות בה בחירות שמידת ההשתתפות בהן פוחתת בגלל אפאטיה פוליטית של רבים בציבור הרחב. הבחירות האלה מבטיחות, רק לכאורה, את הייצוגיות; המדיניות נקבעת ללא השתתפות מסיבית של האזרחים; הכנסת מחוקקת, רק לכאורה, על פי רצון הריבון התאורטי האמיתי, שהוא גוף האזרחים כולו, למעשה היא מחוקקת על פי שיקולים אינטרסנטיים מובהקים; ומערכת המשפט פוסקת בנושאים שונים ללא עקביות תפיסתית. בעיה יסודית הגורמת לגירעון של הדמוקרטיה הישראלית נעוצה בכך שהיא נשלטת על ידי פוליטיקאים מעטים מאוד, על ידי בירוקרטיה בכירה בעלת עוצמה רבה מדי, על ידי בעלי הון מעטים, ועל ידי מערכת ביטחון דומיננטית בצורה יוצאת דופן בהשוואה למשטרים אחרים.

דוגמה נוספת לבעיות מעשיות בסיסיות ביותר היא ההדרה, הדחייה והאפליה של קבוצות חברתיות גדולות, מצד אחד, והעדפה של כמה קבוצות מיעוט אחרות, מצד שני. כאן מדובר, כמובן, בהתייחסויות ההדרה, הדחייה והאפליה לפלשתאנים הישראלים, כולל הבדואים, לנשים, להומוסקסואלים וללסביות, לחלק מהעולים מרוסיה, לעולים מאתיופיה, לנכים ולבעלי מוגבלויות, למהגרים חוקיים ובלתי חוקיים השוהים בישראל, והרשימה עוד ארוכה. כל אלה מודרים, נדחים ומופלים לרעה מבחינת מעמדם החברתי, נגישותם למערכת הפוליטית ולמערכת קביעת המדיניות, וכמובן מבחינת מצבם הכלכלי.

גם "סינדרום הקשר בין הון ושלטון" מהווה בעיה קשה לדמוקרטיה הישראלית. כידוע, מדובר כאן בקשרים ההדוקים בין עשירי המדינה, או כפי שכמה מהם נקראים "האוליגרכים", ובין הפוליטיקאים והבירוקרטים הבכירים. הקשרים האלה תורמים להמשך המדיניות המעדיפה קבוצות נבחרות קטנות (למשל, בהקצאת כספים, בשיעורי מס המקדמים את עושרם וכיו"ב), והגורמת לעוול, לעוני של קבוצות גדולות, ולפערים גדולים מאוד בין האלפיון העליון ורוב העשירונים התחתונים בחברה הישראלית. הקשרים האלה מביאים להעדפת העשירים

ולשילובם המתמיד בעת קביעת מדיניות ממשלתית וקבלת החלטות בנושאים חברתיים וכלכליים, ומרחיקים את כל המקופחים מהשתתפות פעילה ושוטפת בחיים הפוליטיים ובקביעת המדיניות, דברים שהם בלבה של הגישה הדמוקרטית והניהול הדמוקרטי הלכה למעשה. מהניסיון הישראלי מסתבר כי גם הפוליטיקאים והמנהלנים בישראל נהנים מאוד מבחינה כלכלית ופוליטית מהקשרים שלהם עם בעלי ההון.

באורח חלקי, הקשר הנ"ל

בין הון ושלטון, ובאופן מכריע יותר הפיחות התלול ברמת המוסר של הפוליטיקאים והמנהלנים ברמות השונות (דבר המנוגד כמובן לעקרונות המשטר הדמוקרטי) מוליכים לגל השחיתות העצום השוטף את ישראל בכל התחומים – החברתי, הפוליטי, הכלכלי, והיחסים הבין-אישיים, ובכל הרמות – הרמה המשפחתית, המקומית, האזורית והמדינתית.

צרה צרורה נוספת קשורה לעובדה כי מזה כמה עשורים קיימת "רשת ביטחונית" בלתי פורמלית, שחבריה הם פוליטיקאים ומנהלנים בכירים (בייחוד במשרדי הביטחון והאוצר), קצינים בכירים המשרתים עדיין וקצינים בכירים בדימוס, ובעלי הון ואנשים בכירים בסקטור הכלכלי המעורבים בענייני ביטחון. הרשת הביטחונית הזו, שהיא בלתי נגישה לרוב המכריע של האזרחים, היא אחת מהמערכות החשובות ביותר בתחומי קביעת המדיניות הביטחונית, ולמעשה גם בתחומים אחרים כמו תחומי התרבות, החברה, החינוך, הכלכלה והתקשורת. אחד המכשירים שבהם משתמשת רשת זו כדי להמשיך ולקבע את מעמדה הוא הדגשת "האיומים הקיומיים" המצויים בפתחה של ישראל. אנשי הרשת הביטחונית יודעים כי ככל שדימויי האיומים הקיומיים יהיו קבילים יותר על הציבור הרחב ועל הפוליטיקאים בכל התחומים והרמות, תוכל רשת זו להמשיך ולצבור עוצמה, לגרוף רווחים שונים ולפגוע קשות בדמוקרטיה הישראלית.

הגורם הבעייתי הבא הוא חוסר הפתיחות של גופי הממשל השונים, ובייחוד משרדי ראש הממשלה, הביטחון והאוצר לציבור האזרחים בישראל, וההסתגרות בכל הקשור לקביעת מדיניות וקבלת החלטות. מצב זה גורם לחוסר נגישות של האזרחים אל הפוליטיקאים ומעשיהם, להיעדר שקיפות לגבי כל מעשיהם, כולל תהליכי קביעת המדיניות וקבלת החלטות של הפוליטיקאים ובייחוד של הבירוקרטים הישראלים, להתעלמות מהביקורת ולחסר חמור בדיווחיות של הממשלה לכנסת ולכלל הבוחרים.

לכל הדברים האלה צריך להוסיף את אי כיבוד החוק על

ידי פוליטיקאים, בירוקרטים והציבור הרחב; אלימות הולכת וגדלה; קידום אינטרסים אישיים של בעלי העוצמה הפוליטית. אלה הן מקצת מהבעיות הקשות המחמירות את אי תפקוד הדמוקרטיה הישראלית והפגיעה בה. ואפשר להוסיף עוד כהנה וכהנה לרשימה ארוכה זו של בעיות לא פשוטות ולא קלות.

הסיבות העמוקות למשבר

לאחר הניתוח של הבעיות המיידיות שהמערכת הפוליטית הישראלית על כל מרכיביה מתנסה בהן, נדון להלן בסיבות העמוקות למצב חמור זה, שכאמור, אינן נבחנות כמעט בכלל בעת הדיונים בנושא זה למרות שהן הגורם המרכזי למשבר בדמוקרטיה זו:

• בחברה הישראלית, בכלל, ואצל פרטים בחברה זו, בפרט, מתרחשים תהליכים ברורים ועמוקים של אינדיווידואליזציה די קיצונית. נכון שבגלל הגלובליזציה, השימוש הרב באמצעי התקשורת ובטכנולוגיות המחשבים, תהליכים כאלה קורים לא רק בישראל אלא גם בחברות ובמדינות רבות אחרות. אבל בישראל הם מורגשים היטב והם בעלי השפעה רבה, ביחוד בהשוואה למצבם של החברה והפרטים בישראל בעשורים הקודמים. אז הייתה תחושה חזקה בהרבה של השתייכות לקהילה הכללית. התוצאה של תהליכי האינדיווידואליזציה והפחתת תחושת ההשתייכות העמוקה לכלל, היא המעטת המחויבות לכלל. תהליכים פסיכולוגיים-חברתיים כאלה של שוני בדפוסי המחויבות פוגעים באורח קשה בדמוקרטיה, כולל בדמוקרטיה ליברלית, המבוססת על רעיונות של ערבות הדדית ודאגה לכלל ולפרטים החברים בכלל הזה.

• תהליך שהוא בעת ובעונה אחת תוצאה וגם סיבה הקשור לתהליכים הקודמים, ושגם לו יש השפעה רבה על מצב הדמוקרטיה והמערכת הפוליטית, הוא התגברות האדישות לגבי הפוליטיקה הנתונה במשבר עמוק. התוצאה המיידית היא פחות משמעותי בהשתתפות הפוליטית גם ברמת המדינה וגם ברמה המקומית. נכון שישנן תנודות בשיעורי ההצבעה בבחירות, אך כיוון ההתפתחות ברור – ירידה מתמשכת באחוזי ההצבעה. לא פחות חשובה, וייתכן אפילו יותר חשובה, היא אדישות הציבור הרחב – שלפי התפיסה הדמוקרטית הוא הריבון האמיתי – בתחום של ניסיונות ההשפעה על תהליכי קביעת המדיניות וקבלת ההחלטות, שהם למעשה לב השיטה הפוליטית הדמוקרטית. האדישות הזו קשורה למצב הכלכלי הקשה של רוב התושבים שנוצר כתוצאה מהסתלקות מכוונת של ממשלות ישראל מעקרונות מדינת רווחה סבירה, שגם היא אחד מיסודות הדמוקרטיה המודרנית.

• פחות משמעותי ביותר, השואף לאפס, של החשיבות המיוחסת הן על ידי הפוליטיקאים והן על ידי הציבור כולו לאידאולוגיה כגורם חיוני שעליו לשמש כנר לרגלי הציבור והפוליטיקאים. בישראל רק בודדים מתעניינים במצעים האידאולוגיים של המפלגות ובאידאולוגיה של הפוליטיקאים המייצגים לכאורה את הקבוצות השונות. התוצאה היא שההבדלים בעמדות בתחומים רבים, ובייחוד בתחום החברתי-הכלכלי, בין המפלגות והפוליטיקאים מטושטשים ומינימליים ביותר. הרוב הגדול אימץ לעצמו את התפיסה הנאו-ליברלית, הגורמת לפערים חברתיים וכלכליים משמעותיים, ובעקבותיה נולדת אותה אדישות ביחס להשתתפות אקטיבית בפוליטיקה. כאשר בוחנים את מצעי המפלגות השונות מסתבר כי הם מיושנים ובלתי רלוונטיים למתרחש עתה בישראל, ובמידה שהם מצויים בכלל, הם אינם מתווים את המטרות, המדיניות וכיווני הפעולה המעשיים.

• בגלל האדישות האישית בתחום הפוליטי, הפחתת ההשתתפות בתהליכים הדמוקרטיים החשובים ודימוי איומים קיומיים הנשקפים, לכאורה, לישראל, קיימת שאיפה ברורה ל"מנהיג חזק" (ראו נא את ההתרפקות על דמויותיהם של בן-גוריון, בגין, שרון, ואת האהדה לפוליטיקאי חלוש ונכשל כמו בנימין נתניהו). ישראלים רבים מאוד מצפים בכל לבם כי יופיע מנהיג חזק מאושש ובעל עוצמה, יתגבר על כל המחדלים והקשיים ויפתור את כל הבעיות הניצבות בפני ישראל ובפני אזרחיה. והדברים אמורים לא רק לגבי החילונים אלא גם לגבי החרדים ואפילו הדתיים הלאומיים.

• השאיפה למנהיג חזק היא רק אחת מהנטיות להתרפקות על אלמנטים בלתי דמוקרטיים הקיימת במערכת הפוליטית הישראלית. בנוסף על כך, הישראלים מוכנים לקבל את עניין ה"פרוטקציה", את העדפת הקרובים של נושאי המשרות בישראל ואת עקיפת התהליכים החוקיים בכלל.

• אחד המאפיינים החמורים ביותר של המצב הפוליטי הוא חוסר ההבנה בדבר המהות הבסיסית של רעיון הדמוקרטיה ושל הדגמים המעשיים ודפוסי ההתנהלות השונים שלה. כך, לדוגמה, כתוצאה מההתרפקות על "מנהיגים חזקים", ישראלים רבים מוכנים שתונהג כאן מערכת נשיאותית, שבתנאים השוררים עתה בישראל תוליך אך ורק למשטר אוטוריטרי, אולי דוגמת המשטר הרוסי בהנהגת פוטין. הסיבה העיקרית למצב זה היא שמערכת החינוך הישראלית על רמותיה השונות לא השכילה להעניק לרוב אוכלוסי המדינה הבנה בסיסית ומקיפה בדבר מהות הדמוקרטיה ולגרום לכך שיתנהל דיון מעמיק בדבר האפשרויות השונות של משטרים דמוקרטיים.

• על כך יש להוסיף את התחושות הסותרות של מרבית התושבים בישראל בדבר מה "טוב ליהודים" – האם טוב להם "מנהיג חזק ומיטיב", או לעומת זאת, שיטת ממשל ליברלית,

קצת "לא מסודרת", שבה האזרחים משתתפים ומשפיעים על רוב הדברים המתרחשים בתחום הפוליטי. אלה הן רק מקצת מהבעיות היסודיות ביותר. במסגרת מאמר קצר זה אין, כמובן, אפשרות למצות את כל הבעיות ולהציגן כאן.

מה חיוני לעשות לתקון המצב?

מה חיוני לעשות כדי לשנות ולשפר מצב משברי זה? למרות שלא ניתן יהיה לשנות את מצבה הרעוע של הדמוקרטיה הישראלית בעתיד הקרוב ממש, בראש ובראשונה הכרחי לעשות הרבה ומיד לחיזוק התרבות הדמוקרטית הפגועה. הדבר קשור בטבורו לצורך בחיזוק תהליכי החברות שיביאו להפחתת האינדיווידואליזציה הפוגעת בחשיבות תחושת ההשתייכות והדאגה לכלל. כל הדברים האלה מותנים לא מעט בצורך הדחוף בחיזוק החינוך לדמוקרטיה ולסובלנות, דבר שנכשל למרות ניסיונות (שלמעשה היו די שוליים) של כמה משרי החינוך.

ללא הקניית ההבנה הציבורית והטמעתה בדבר חשיבות ההסכמה על מהות וכללי משחק דמוקרטיים בסיסיים בחברה ובפוליטיקה, ובדבר הצורך החיוני בחיזוק ההשתתפות השוטפת של הציבור בתהליכים הפוליטיים החשובים והפחתת הכמיהה למנהיג חזק, צפויה שחיקה נוספת במשטר הדמוקרטי הנתון כיום במצב משברי.

אם מבקשים לשנות את התרבות הפוליטית הישראלית ובעקבותיה את המערכת הפוליטית יש לעודד ולטפח עוד את פעילותם של ארגוני המגזר השלישי וארגונים ללא מטרות רווח שיכוונו לפעולה מעמיקה ומקיפה יותר לקידום התרבות הדמוקרטית ולתמיכה באזרחים בכלל, ובאזרחים קשי יום בפרט. אולם, חיזוק המגזר השלישי, שאכן הולך ומתפתח בישראל, צריך להיעשות שלא על פי דעת הפוליטיקאים והממשל, אלא על פי תפיסות האזרחים המגלים עניין במהות הדמוקרטיה.

כך יגדל ההון החברתי במדינה ובעקבותיו תגבר המעורבות השוטפת של האזרחים בחיים הפוליטיים ובעיקר בתהליכי קביעת המדיניות, שהם בלב התהליך הפוליטי הדמוקרטי. ובנוסף, יש להילחם מלחמת חורמה נחרצת הרבה יותר לעומת הנעשה עתה, נגד השחיתות ונגד הקשרים בין הון לשלטון, המשפיעים בדרכים רבות על הנושאים הנדונים כאן.

יש לבחון את מעורבותן העמוקה של רשתות הביטחון בתחומים התרבותיים, החברתיים, הפוליטיים והכלכליים, שאינם קשורים במישרין לתחומים עליהם מופקדת מערכת הביטחון. יש צורך דחוף להעביר חלק מהפעילויות שרשת הביטחון הישראלית מבצעת לאחריות גופי ממשלה אזרחיים אחרים, או לעודד את גופי החברה האזרחית להפעילן ולפקח עליהן. לשם כך חיוני לפתח

אם מבקשים לשנות את התרבות הפוליטית הישראלית ובעקבותיה את המערכת הפוליטית יש לעודד ולטפח עוד את פעילותם של ארגוני המגזר השלישי וארגונים ללא מטרות רווח שיכוונו לפעולה מעמיקה ומקיפה יותר לקידום התרבות הדמוקרטית

תרבות אזרחית ביקורתית ולקיים דיונים ציבוריים פתוחים אודות בעיות ביטחון הפנים והחוץ של ישראל, והבעיות המהותיות האחרות הניצבות בפניה. בהקשר זה יש הכרח להוסיף ולחזק גופי חשיבה מדיניים וביטחוניים לא צבאיים, כדוגמת המועצה לביטחון לאומי ומכוני המחקר

האוניברסיטאיים, היכולים לשמש כאיפכא מסתברא לתפיסות של הממסד הביטחוני הקיים.

אין ספק כי יש צורך ומקום לשפר את המצב הקיים גם על ידי תיקונים מבניים ומוסדיים, אולם שינויים כאלה אינם צריכים להיות בסיסיים, מרחיקי לכת ומקיפים. את השינויים יש להנהיג במידתיות ובהדרגתיות מובהקות בכדי למנוע היתדרדות למשטר אוטוריטרי, למרות שישראלים רבים כמהים אליו.

ומעל לכל, כאמור, יש להגביר ולחזק את החינוך לדמוקרטיה במסגרות החינוך הפורמליות והבלתי פורמליות, כמו תנועות נוער וארגוני החברה האזרחית. הכנסת, הממשלה והרשויות המקומיות מוכרחות להקצות משאבים רבים יותר, מכל הסוגים, למימוש השינויים בתחום זה.

ללא שינוי בסיסי מרחיק לכת בתרבות הפוליטית, צפויה הדמוקרטיה הישראלית להידרדר עוד יותר, עד לקריסה אפשרית. ■